

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב-תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ניבים ופתגמים

דמים תרתי משמע

„מפעל ייבוש ביצות החולה עלה לנו בדמים מרובים.
 דמים תרתי משמע“. במשפט זה השתמשנו בפתגם
 הארמי „דמים תרתי משמע“ במובן: למלה „דמים“ יש שתי
 הוראות, הוראה אחת היא: דם, כמו בפסוק „קול דמי אחיך
 צועקים אלי מן האדמה“ (בראשית ד י) או בצירוף התלמודי
 „שפיכות דמים“. הוראה אחרת של המלה „דמים“ היא: כסף,
 ממון. אמנם הוראה זו אינה בלשון המקרא, אך היא מצויה
 לרוב בלשון חכמים: „אל תעמוד על המקח בשעה שאין לך
 דמים“ (פסחים קיב ע"ב). „מכר לו את השדה ונתן לו
 מקצת דמים“ (בבא מציעא ה ג). וכן בפתגם המאוחר: „אדם
 דואג על איבוד דמיו ואינו דואג על איבוד ימיו, דמיו
 אינם עוזרים, ימיו אינם חוזרים“.

אלא רק מעטים יודעים, מה מקור הביטוי „דמים תרתי
 משמע“, ועוד פחות מהם זוכרים, כי מובן הביטוי במקורו
 שונה לגמרי ממובנו, שבו אנו משתמשים היום. גמרא מפורשת
 היא במגילה יד ע"ב, על דברי דוד לאביגיל (שמואל א' כה):
 „ברוך ה' אלהי ישראל אשר שלחך היום הזה לקראתי וברוך
 טעמך וברוכה את אשר כליתני היום הזה מבוא בדמים“.
 צורת המלה „דמים“ שבאה בפסוק זה בלשון רבים, הייתה
 קשה בעיני הגמרא, שכן השימוש הרווח במקרא הוא „דם“

בלשון יחיד, ורק במיעוט המקומות באה בלשון רבים. הגמרא שואלת אפוא: „דמים — תרתי משמעו“ כלומר: סתם שם־עצם ברבים מורה לפחות על שני עצמים מאותו סוג, ובכן, אף המלה „דמים“ רומזת לשני סוגים של דם. בהמשך מפרשת הגמרא, שאמנם המכוון הוא לשני סוגים של דם: דם האישה ושפיכות דמים. עד כאן העניין בתלמוד. אכן לא הסתפק העם בפשוטם של דברי הגמרא, והעלה את החמצאה החדשה, שאפשר להכניס לביטוי „דמים תרתי משמע“ משחק־משמעויות חדש ונפלא, שהרי „דמים“ איננו „דם“ בלבד כי אם גם „כסף“ — ומה קרוב יותר מלדבר על דם וממון, קרבן בנפש וקרבן ברכוש, שמקריבים לפעמים לשם מטרה מסוימת! והנה חלץ ופשט הביטוי „דמים תרתי משמע“ את הוראתו הפשוטה שבמקור התלמודי ורווח ופשט בהוראה משעשעת חדשה, שדחתה והשכיחה את ההוראה המקורית, עד שרבים נוטים לחשוב חדש לישן. אין המילונים מציינים, במוחו של מי הבריק ראשונה שעשוע לשון זה, אך משיצא מרשות היחיד נקלט עד מהרה בלשון העם ונעשה מטבע לשון העובר לדובר ומזומן לשירותו בכל עת.

חי נושא את עצמו

„עלינו לכוונן את מדינתנו על יסודות מוצקים, עד שתהיה חי הנושא את עצמו מבחינה משקית, תרבותית וביטחונית.“ — הנואם הבליע כאן בנעימה ניב, שכדאי לנו לחקור אחריו וללמוד את מקורו, „חי הנושא את עצמו.“ ואכן, מובן ביטוי זה בלי פירושים נוספים, שכן בעל־החיים

ניחן בכישרון לנוע ממקום למקום בכוחו הוא ולשאת את עצמו שלא כדומם. במובן זה בקירוב בא הביטוי „החי נושא את עצמו“ בהלכה התלמודית (שבת צו ע"ב): „המוציא בהמה, חיה ועוף לרשות הרבים – כלומר, מי שמוציא אותם בשבת – בין חייך ובין שחוטין, חייב. רבי נתן אומר: על שחוטין – חייב, ועל חייך – פטור, שהחי נושא את עצמו“. ובכן, בעלי התלמוד הבחינו לעניין ההלכה בין נשיאת דומם בשבת והעברתו מרשות לרשות לבין נשיאת בעל-חיים, ולפי דעתו של רבי נתן פטור הוא מי שמעביר בעל-חיים, שכן החי נושא את עצמו. אפשר שביטוי זה „החי נושא את עצמו“ היה ניב מהלך כבר בימי התלמוד, ורבי נתן לקח אותו מן המוכן והשתמש בו כדי לנמק בקיצור את דעתו בהלכות שבת. רגילים היו בעלי התלמוד, אולי במידה מרובה מבני דורנו, להשתמש בניבים ובפתגמים המוניים, אף בסגנון המשא והמתן ההלכתי, ולהסתייע בהם מבחינה לשונית, כדי להביע בצורה נמרצת את דעתם. יש שהקדימו לפתגמים כאלה את מלות-הפתיחה „כדאמרי אינשי“ – כדרך שהבריות אומרות, ויש שמסרו אותם בלי מלות-פתיחה, שהרי השומעים ידעו את הפתגמים האלה מתוך הלשון המדוברת וחבינו את המשל והנמשל שבהם. ואולם אפשר גם שרבי נתן השתמש במלים „החי נושא את עצמו“ כפשוטן, הוא הוא שחידשן מלבו, ולא היו פתגם כל עיקר. אם כה ואם כה, למדנינו, שלמדו את הדברים במקורם, הרגישו במלים אלה של רבי נתן ריח של פתגם, והם שהפכו אותו לאמרת-כנף, עד כי כיום משתמש בהן זקן ונער, אף

בלי לדעת מה מוצאן ומה כוונתן המקורית. בהיהפך המימרה „החי נושא את עצמו” בפינו לפתגם, שוב אין הדברים נתפסים כפשוטם: בעל־חיים מוכשר לנוע מכוח עצמו. לא לענייני תנועה התכוון אותו נואם, כשדיבר על המדינה כחי הנושא את עצמו. ולמה התכוון? — שתהא המדינה מספקת את כל צרכיה בכוחות עצמה, ולא תהיה זקוקה לזרים. המימרה המקורית של רבי נתן „החי נושא את עצמו” נהפכה ממשפט שלם, שהמלה „החי” באה בו כנושא, והמלים „נושא את עצמו” כנשוא, לניב המשמש בתוך המשפט.

ה ב ל י ע ב נ ע י מ ה

אמרנו לעיל, כי אותו נואם ה ב ל י ע ב נ ע י מ ה ניב פלוני בנאומו. גם כאן אין לנו אלא מימרה שאולה מלשון הספרות, שלצורך שימושנו הוצאנוה מפשוטה והקנינו לה כוונה אחרת. „תנו רבנן, בראשונה שם בן שתיים עשרה אותיות — כלומר, שם אלוהים בן שתיים עשרה אותיות — היו מוסרים אותו לכל אדם. משרבו הפריצים — שהשתמשו בו לרעה — היו מוסרים אותו לצנועים שבכהונה, והצנועים שבכהונה מ ב ל י ע י מ אותו ב נ ע י מ ת אחיהם הכהנים” (קדושין עא ע”א). הכוונה, שבשעה שהכהנים הרגילים היו מברכים את העם בשם אלוהים בן ארבע אותיות ומושכים את קולם בנעימה ובזמרה, היו הכהנים הצנועים ממהרים להגות את השם בן שתיים עשרה האותיות, וקולם היה נבלע בנעימת חבריהם ולא היה נשמע לרבים. כאותם הכהנים הצנועים כן נוהג בימינו הנואם האמן: עתים הוא מבליע בדבריו פתגם או צירוף־

לשון נאה, עתים הוא מבליע בתוך דברים תמימים דברי
ביקורת נגד יחיד או ציבור או רמו לענייני היום – והמאזינים
הנבונים נהנים בכסליים: מעצם תוכן הדברים, ומן האופן
האמנותי שבו שיבץ אותם הנואם בתוך מבנה נאום. בשימושנו
הוצאנו אפוא את המלה „נעימה“ מפשוטה: שוב לא על
שירה וזמרה מדובר כאן, אלא על הנעימות, שבה העביר
הנואם את הקטע המובלע, בלי שירגישו שומעיו. השיבוץ
האמנותי הזה של קטעים זרים לכאורה בנאום או ביצירה
ספרותית באופן שייראו כטבעיים במקומם – הוא אחד
מסודות אמנות הדיבור ומסממניה, ובו נבחן הנואם והסופר,
ככהנים הצנועים בשעתם.